

Részkérdések teljessége

Ars Sacra. A liturgikus művészet kézikönyve

Szerkesztette Szakács Béla Zsolt,

Budapest, Szent István Társulat, 2019, 476 oldal

Ha valakiben felmerülne a kérdés, hogy vajon milyen relevanciája van – az egyházművészetet tanulmányozók körén kívül – egy, a liturgikus művészetről szóló kötetnek, csak idézze fel a pannonhalmi szentély átalakítása körül kirobbant szakmai vitát vagy a veszprémi székesegyház éppen most zajló felújítása körüli konfliktust. Ezzel rögtön meg is érkeznénk a kérdés kényesebb oldalához, nevezetesen ahhoz, hogy vajon milyen módokon és mértékben vonják be a döntéshozók a szakma grémiumát ilyen nagyságrendű átalakítások előkészítésébe.¹ A rekonstrukciók és dekonstrukciók kérdésének pontosabb megragadásához alapvető kiindulási pontot jelenthet az alább ismertetett kötet is.

„Az elképzelt kiadvány egyaránt hasznos kézikönyvként kívánt szolgálni azoknak az egyháziaknak és világiaknak, akik az érintett épületek és tárgyak közelében élnek, azokat használják, sorsukról, őrzésükéről, karbantartásukról, esetleges restaurálásukról döntenek, és mindazon laikusoknak, akik a szakrális műalkotások liturgikus értelmét és művészettörténeti helyzetét szeretnék jobban megismerni. A kötet tehát egyszerre kínálja a műalkotások liturgikus olvasatát és a liturgikus tárgyak művészettörténeti értelmezését.” Szakács Béla Zsolt, a szerkesztő bevezető szavai összefoglalják számunkra a kézikönyv célkitűzését: az egyház papjainak és döntéshozóinak olyan kézikönyvvel szolgálni, amely felhívja a figyelmüket az általuk használt és kezelt tárgyak, műemlékek értékére és megőrzésük fontosságára. Továbbá a laikus híveknek, a közösségnek történeti igazolást kívánnak nyújtani azon értékekről, amelyeket használnak. A szerkesztőt idézve, a gazdag emléktanyag liturgikus olvasata érvényesül, de ezzel egy időben a művészettörténeti, objektív szemléletű elemzések kulcsfontosságú szerepet töltenek be, amelyek mind a történeti igazoláshoz járulnak hozzá, és a múltbéli értékeket tárják fel.

Az *Ars sacra – A liturgikus művészet kézikönyve* időszerű. A kiadvány nemcsak a szakrális művészettel foglalkozó kötetek listáját bővíti, hanem apologetikus céljával két műemlékvédelmi alapelvet is törekszik tudatosítani: a liturgikus cselekmények új formái a régi emlékekkel összeegyeztethetők, és a szakrális művészet produktumai és dokumentumai a történeti fejlődés részét képezik, ezért védelmezni kell őket. Az egyház sajátjának tekinti a műalkotások feletti ítélkezés jogát, ezért a riegli értelemben vett jelen értékérvényesülésének igénye az elsődleges a szakrális művészetben,² feladata a szent szertartások kiszolgálása, ennek fényében a tereknek meg kell felelniük a liturgikus cselekményeknek, és szükségszerű a hívek tevékeny részvételének lehetővé tétele. A dekonstrukciók egy másik forrását képezheti a II. vatikáni zsinat, amely hivatkozási pontként jelenik meg mindehhez. A liturgikus terek át-/elrendezésére vonatkozó elveket legutóbb a II. vatikáni zsinat *Sacrosanctum Concilium* című dokumentumában (1963) fogalmazták meg. A hetedik fejezetben található a szent művészetről általánosan szóló bekezdések, ezekben a konstitúció deklarálja, hogy nincs stíluspreferencia, de a „nemes szépség” a cél, mindennek a „megújított liturgiának” kell megfelelnie. Somorjay Sélysette elemzése alapján az új típusú terek központi gondolata a „tevékeny részvétel”: az oltár centrális elhelyezése, az „eucharisztikus aspektus” előtérbe helyezése, szemben a szentmise áldozati jellegével. Nem található benne olyan elemek, amelyek a terek átrendezésének szükségszerűségére utalnának, csak a célnak megfelelően ez is hozzátartozhat az alakításhoz. Az új reform hatására egyre több berendezést kezdtek eltávolítani, és a purista helyreállításokhoz hasonlóan valami újat akartak alkotni. Lényegében ez a gondolati háttér irányította a pannonhalmi bencéseket is.³

¹ A műemlékvédelmi szempontokhoz: *Átalakulások. A liturgikus terek és a műemléki érték*. Szerk. BARDOLY István, HARIS Andrea, Bp., Martin Opitz, 2019.

² Lásd RIEGL, Alois: *A modern műemlékkultusz lényege és kialakulása*

= Uő: *Művészettörténeti tanulmányok*. Szerk. BEKE László, ford. ADAMIK Lajos, Bp., Balassi, 1998

³ SOMORJAY Sélysette: *A II. Vatikáni Zsinat hatása a liturgikus terekre = Átalakulások. i. m.* (2019), 21–42.

1971-ben a magyar egyházak és az Országos Műemléki Felügyelőség közös munkájaként megjelent az *Egyházi épületek és műtárgyak gondozása* című kézikönyv, mintegy reagálásképpen a II. vatikáni zsinat új liturgikus előírásaira. Az értékmegőrzésre és -teremtésre fókuszál, az együttműködés feltételeit és elméleti megalapozását szolgálja.⁴ Miért is fontos az egyházak helyzete a műemlékvédelemmel és viszonya az államhatalommal? Egyre jellemzőbb, hogy az egyház ma a műemlékvédelem irányában bizalmatlanná vált. Habár kezdetben, a magyarországi műemlékvédelem megalakulásakor a három ikonikus szereplő (Henszlmann Imre, Ipolyi Arnold és Rómer Flóris) közül ketten papi szolgálatot vállaltak, hozzáértésük nem különbözött a világi szakemberekéétől. Később is, a kultagok több mint fele egyházi személyiség volt. Az egyháziak fokozatos kimaradása a műemlékvédelemből talán a Műemlékek Országos Bizottságának 1934-es, szakhivatallá váló átszervezésével kezdődik, amelybe már nem fért bele az egyház erőteljes részvétele. Ezt követően pedig egyre kevesebben mutattak nagyfokú érdeklődést az emlékek iránt, pedig a hagyomány ma is fontos mindkét oldalnak, ugyanakkor egyik sem utasítja el a fejlődést sem.⁵

Varga Lajos püspök kezdeményezésére és Szakács Béla Zsolt szerkesztésében jelent meg a kézikönyv, az Országos Katolikus Gyűjteményi Központ támogatásával. Az *Ars Sacra – A liturgikus művészet kézikönyve a Szent István Kézikönyvek* sorozatban megjelent tizenhatodik kötet, és egyben az első, amelynek középpontjában a művészet áll. Korábban, 1982-ben jelent meg, hasonló didaktikai és érzékenyítő céllal, a Szent István Társulat kiadásában Lévárdy Ferenc *A magyar templomok művészete* című könyve, de ez csak a magyarországi katolikus, ortodox, református és evangélikus egyházak válogatott műemlékeit sorakoztatja fel.⁶

A 2019-es kötet a szakrális művészet emlékeit és eszközeit öt részben járja körül, az összehasonlító vizsgálat módszerét alkalmazva. A felhasznált szakirodalom összevonva és tematikusan tagolva az egyes részek végén található a gondosan szerkesztett, alfejezetekre tagolt kötetben. A bemutatott emlékeket és műtárgyakat a szövegdalok közé szerkesztett gazdag képanyag szemlélteti (összesen 256 tábla). A bevezető első részben a művészet teológiai háttéréről, majd további négy részben az építészetéről, az oltárművészetéről, a liturgikus könyvekről, végül a felszerelési tárgyokról olvashat az érdeklődő. Figyelmet igényel az ismertetések módszere, hiszen a részek fejezetei többnyire különböző szerzők tollából születtek, más-más kor-

szakokról és műfajokról szólnak, mégis az egységes struktúra létrehozására törekedtek. A szerzők előbb általánosan bemutatják az adott tárgytypust, megmagyarázzák a szakfogalmakat vagy egy művészettörténeti korszak, irányzat építészetének jellemzőit és elméleti háttérét, ezt követően szemléltetik a leírtakat konkrét esetekkel: előbb az európai példákat, majd azok hatását a magyarországi művészetre, egy összkép kialakítására ösztönözve az olvasót.

A könyv első részének (Barsi Balázs – Kálmán Peregrin – Kránitz Mihály: *A szent művészet*) szerzői hivatásukat gyakorló papok, és általános képet nyújtanak az egyház és a művészet, a funkció és a művészet kapcsolatáról, valamint arról, hogy milyen szerepet tölt be a művészet a lelki-ségben. Az épületrészeket és eszközöket a szent misztériumok ünneplésének elemeiként mutatják be, a liturgikus cselekmény kiszolgálóiként, bibliai párhuzamokkal. Az első rész egyfajta bevezetője a kötetnek, ebből adódóan a teológiai folyamatok, a képi ábrázolás bibliai alapjai és a képtisztelet magyarázatára törekszenek.

A második rész az építészetet és környezetét járja körül (Szakács Béla Zsolt – Tóth Áron – Rozsnyai József: *A liturgia építészeti környezete*), négy nagyobb alfejezetbe rendezve: középkor, reneszánsz, barokk, XIX. és XX. század. Az őskeresztény kortól, az első keresztény rítusok helyszínéül szolgáló épületektől a kortárs templomépítészet letisztult enteriőrépítészetéig tekinthető át az európai és magyarországi szakrális építészet alakulása és legfontosabb példái. Az építészettörténet a formai sajátosságokat veszi figyelembe: tételrendezés, szerkezetek, tömbformálás, térlefedés, épületdíszek, homlokzatok, belső kiképzés – a hagyományos szempontok mellett a fejezetek a szakrális építészet elsődleges feladatára figyelnek, ami a megfelelő istentiszteleti tér létrehozása. Itt lelhető fel a második rész kvintesszenciája: a templomok alapformáit vizsgálják a liturgikus használat tükrében, mint például a terekben végzett mozgásokhoz alkalmazkodó nyílásszerkezetek, fényviszonyok, szintviszonyok, a liturgiában részt vevők különböző csoportjai, valamint a szerepüknek megfelelő terek és egymáshoz való viszonyuk. (69.) *A Középkori építészet* című fejezetben az épületrészek és stílusok kialakulásáról, továbbá a reformtörekvések következtében történt változásokról olvashatunk, nyomon követhetjük például az előcsarnok, a szentély, a hajó, a sekrestye és az ambó fejlődését. A román stílus elterjedésével jellemzővé vált az egységes térfelfogás és tagoltabb építészeti gondolkodás, főként az egyes épületrészek hierarchikus vi-

⁴ *Egyházi épületek és műtárgyak gondozása*. Főszerk. CSERHÁTI József, ESZE Tamás, Bp., Képzőművészeti Alap, 1971

⁵ Lásd LŐVEI Pál: *Egyházi személyiségek a magyar műemlékvédelem történetében = Műemlékvédelmi Szemle*, 1993, 1. sz., 77–86.

⁶ LÉVÁRDY Ferenc: *A magyar templomok művészete*. Bp., Szent István Társulat, 1982.

szonyában. (103.) A gótikában lényeges változások zajlottak a kultusz terén: a szentek tisztelete megnövekedett, a szentáldozások száma csökkent, elterjedt az átlényegülés tana, az Oltáriszentség kultusza, Úrnapja ünnepe, az Úrfelmutatás. Amint a szerző írja, „a 13. század elejétől Szűz Máriának már nemcsak szombaton, hanem a hét minden napján misét mondtak, aminek következtében új, kifejezetten ennek szentelt liturgikus terek jöttek létre: A Mária-kápolnák”. (119.) Érdekes, hogy nemcsak a liturgiavégzés változásának megfelelően kialakuló épületrészek elemzéséről, kialakulásuk folyamatairól nyújt áttekintést a fejezet szerzője, hanem az emiatt okozott elbontásokról is, amint a szentélyrekesztők esetében látjuk. A tridentinai zsinat reformjai ugyanis a szentély és a hajó egységét írták elő, ezért a szentélyrekesztőknek mára csak nyomait láthatjuk Magyarországon is. (125–126.)

A középkori templombelsőök radikális átalakítását jelentősen befolyásolta a reformáció elterjedése, de – mint láttuk – hasonló átható változásokkal jártak a tridentinai zsinat liturgikus újításai is. A második fejezetben a reneszánsz és barokk templomépítéssel elméleti alapjairól olvashatunk, a tridentinai zsinatról (1545–1563), az ellenreformációról, az itáliai szakrális építészetről, valamint megismerhetjük a vatikáni Szent Péter-székesegyház több szakaszban megvalósuló újjáépítésének téralkotási problémáját. (143–149.) Igazán nagy változást a barokk templomépítéssel és annak korszakalkotó példája, az Il Gesù hozott. Térrendszere teljes ellentétben áll a középkori terekével, így a szentmisét a hívők immár akadály nélkül, vizuálisan is követni tudták. (156.) A tridentinai zsinat az 1960-as évekig határozta meg a liturgikus teret, ezért a térelrendezés szempontjából egészen addig nem történt nagy változás, a legtöbb liturgikus eszköz és templomi berendezési tárgy a barokkban megszokott megoldásban, hasonló pozícióban kapott helyet. (187.)

A harmadik rész (Kovács Imre – Szakács Béla Zsolt – Kusler Ágnes: *A liturgia központja: az oltár*) a templom legfontosabb elemét, az oltárt, az oltár részeit, típusait és az oltárképeket tekinti át. Az építészetről szóló résszel ellentétben itt csak a késő barokk oltárművészetig terjed az ismertetés, mivel jobbnak látták a XIX. és a XX. századi folyamatokat az építészeti környezettel együtt, a második részben bemutatni. Hogy miért szenteltek egy külön részt

az oltároknak? Egyrészt olyan különleges műfajokat mutatnak be, mint a dossalék vagy a szárnyasoltárok, másrészt jelenleg ezeket érinthetik a leginkább az új téralakítások.

A liturgiában használatos könyvtípusokat és műfajokat Földváry Miklós István liturgiátörténész tárja az olvasó elé a negyedik részben (*Liturgikus könyvek*). A tanulmány a római katolikus nyilvános istentisztelet közvetlen írott forrásait tekinti át, amelyet gondosan válogatott képmellékletekkel illusztráltak. Lovag Zsuzsa (*A liturgia felszerelési tárgyai – klenódiák és paramentumok*) a liturgia során alkalmazott eszközöket vizsgálja. A mai fogalmaink szerint az iparművészet tárgykörébe tartozó eszközöket, ötvöstartyakat és textiliákat több csoportba tagolja, így külön alfejezet foglalkozik például az eucharisztia liturgiájának eszközeivel, a misén kívüli rítusok tartozékaival, a liturgikus öltözetekkel vagy a templomban őrzött egyéb tárgyakkal is.

A kézikönyv egésze arról tanúskodik, hogy valamennyi fejezet megírására a téma kiemelkedő tudósait sikerült megnyerni, akik betekintést nyújtanak a különböző kutatások eredményeibe, egyben láttatják a részkérdéseket, nem hagyva figyelmen kívül azok összetettségét sem. A kézikönyv jól szemlélteti, hogy a templomterek az idők során változásoknak vannak kitéve, amelyeknek csak egyik mozgatórugója a liturgikus reform, a másik szempontot a megrendelők igényei, a modernizáció, a legkorszerűbb stílusirányzat követésének szándéka, a technikai adottságok változása vagy az épületek épületikonológiai jelentéssel való felruházása jelentik, amelyek által gazdagíthatók a tervezést és kivitelezést. (70.) Mindemelllett a liturgia szükség esetén rendkívül rugalmasan tud alkalmazkodni minden korban a térbeli adottságokhoz a berendezés csekély átalakításával, ezért a könyv jó példa azok számára, akik az érintett épületek restaurálásáról döntenek. A kézikönyv fontos üzenetet hordoz a kompromisszum fontosságáról, ugyanis a használatban lévő műemlékek és berendezési tárgyak esztétikai értékeinek érvényesítése a szakma és az egyháziak párbeszéde révén tud megvalósulni. A kötet segítségül szolgálhat a pontos mérlegeléshez egyháziak, papnövédek számára egyaránt. Minden templom egyedi jelenség, és mindent magához mérten lehet megfontolni, felkészült szakemberek bevonásával.